

“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://lib.tisu.uz>
ISSN 0000-0000

Ҳасанов Акрам Мўминович,
Қарши давлат университети доценти,
тарих фанлари доктори

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ШАҲАРСОЗЛИК АНЪАНАЛАРИ ТАРИХИДАН

Аннотация: мазкур мақолада Амир Темур ва Темурийлар даврида шаҳарсозлик ривожини ва шаҳар маданияти ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Амир Темур, Темурийлар, илм-фан, шаҳар, чорсу, Шаҳрисабз (Кеш), Оксарой, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Андижон.

ИЗ ИСТОРИИ ГОРОДСКИХ ТРАДИЦИЙ В ПЕРИОД АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие градостроительства и городской культуры во времена Амира Темура и Темуридов.

Ключевые слова: Амир Темур, Темуриды, наука, город, Чорсу, Шаҳрисабз (Кеш), Оксарой, Самарқанд, Бухара, Ташкент, Андижан.

FROM THE HISTORY OF URBAN PLANNING DURING THE REIGN OF AMIR TEMUR AND THE TEMURIDS

Abstract: This article discusses the development of urban planning and urban culture during the times of Amir Temur and Temurids.

Key words: Amir Temur, Temurids, science, city, Chorsu, Shakhrisabz (Kesh), Oksara, Samarkand, Bukhara, Tashkent, Andijan.

Кириш.

Амир Темур ва темурийлар даври илм-фан ва маданиятнинг юксак ривожланганлиги билан ажралиб туради. Ҳозирги даврда XIV-XV асрлардан етиб келган маданий ёдгорликлар-меъморчилик обидалари, фаннинг турли соҳаларига тегишли салмоқли ёзма мерос, нумизматик материаллар ва бошқа осори-атиқалар бунинг далилидир. Мазкур даврдаги улкан бунёдкорлик ишлари бевосита, шаҳарсозлик маданияти, илм-фан ривожининг натижаси саналади. Шу сабабдан ҳам темурийлар даври тарихи жаҳон миқёсида ўрганиб келинмоқда ҳамда ушбу даврдаги илм-фан ва маданият тараққиёти ўзига хос ренессанс сифатида ҳам тан олинган.

Таҳлил ва натижалар. Амир Темур Самарқандни ўз пойтахти қилиб танлаб олиб 1371-1373 йилларда ҳозир маъмурий бинолар жойлашган тепалик (Тева қўрғон)да ўз аркини бунёд этади. Шаҳар деворлари, фасллари ва буржларини қайтадан тиклайди ва бутун умри давомида Самарқандни ободонлаштириш, кўчаларини равон этиш, маҳобатли иморатлар қуриш билан шуғулланади. Темур даврида Самарқанднинг Оҳанин, Феруза, Сўзан-гарон, Қаризгоҳ, Чорсу, Шайхзода номли олти дарвозаси бўлган. XV аср бошларига келиб шаҳар гоҳат гўзал иморатлар, обод ва файзли майдонлари-ю ариқ ва ҳовузлари билан кишини лол қолдириб, “Самарқанди Фирдавс-монанд” деган таърифномани олган. Шаҳар ташқарисидан эса Темурнинг Боғи Нақши Жаҳон (Чўпон-Ота ёнба-ғирларида), Боғи Баланд (ҳозирги шу номли

маҳалла ўрнида), Боғи Шамол (ҳозирги шу номли даҳада), Боғи Беҳишт, Боғи Нав (қалъа ёнида), Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Бўллу, Боғи Зоғон, Боғи амирзодаи Шоҳрух, Боғи Давлатобод, Боғи Жаҳоннамо каби боғ ва чорбоғлари бўлган [9:45].

Амир Темур даврида Самарқанд маърифат ҳунармандчилиги ва савдо марказига айланади. Унинг давридан бошлаб шаҳарларнинг марказий қисми “арубъа” (араб тилида тўртлик) ёки “қитъа” деб аталувчи шаҳристондан ташкил топди. Бу шаҳристонларнинг тўрт дарвозасини кесиб ўтувчи икки катта кўча шаҳар марказида ўзаро кесишган ва бу жой “Чорсу” деб номланган. Амир Темур Самарқанд Чорсусида Сароймулкхонимга бағишлаб Кулоҳфурушлар гумбази деб номланган ёпиқ бозор қурдирган. Шундан сўнг бу анъана бошқа шаҳарларга тарқалган. Амир Темур ва темурийлар даврида рубъа (қитъа) шаҳристонлар Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Тошкент, Андижон, Ҳиротда мавжуд бўлган. Соҳибқирон шаҳарнинг Оҳанин дарвозасидан Чорсу дарвозасига-гача Регистон майдони орқали ўтадиган савдо расталари кўринишида кўча очишни буюради. Ушбу кўчани шаҳарсозликда тутган ўрни ҳақида бир неча манбаларда маълумотлар келтириб ўтилган.

Амир Темур арк (қалъа) ичида тўрт ошёнали Кўк Сарой қасрини, ичида Бўстон Сарой номли қаср бўлган чорбоғ, тураржой бинолари, аслаҳахона, маъмурий бинолар, ҳаммом, шифоҳона, хазина, зиндон ва бошқа иморатларни, жумладан Шайх Нуриддин Басир шарафига Қутби Чоҳардахум деб номланган мақбарани (Новадон ариғи ёнида) бунёд этди. Арк (қалъа, “шаҳри дарун” ва шаҳарнинг дсвор билан ўралган қолган қисми “ҳисор” деб аталадиган бўлади [9:45].

Самарқандга Амир Темур давлатига ташриф буюрган испан элчиси Клавихо

Самарқандни дунёнинг энг гўзал шаҳрига айлантириш учун кўп саъй-ҳаракатлар қилган

Самарқанд шаҳрини шундай тасвирлайди: Текисликда жойлашган Самарқанд шаҳри катталиги бўйича Севилия (Италиянинг Андалусия вилоятидаги шаҳар) шаҳридан бир оз каттароқ бўлиб, ташқарисида кўпгина уйлар қад кўтарган, атрофи бир ярим, икки чақиримча келадиган боғ ва узумзорлар билан ўралган ва шаҳар бу боғларнинг марказида турибди. Боғлар орасида кўчалар ва майдонлар бўлиб, кўпгина аҳоли бу ерда истиқомат қилади. Бу ерда нон, гўшт ва бошқа нарсалар ҳам сотилади. Хуллас, шаҳарнинг ичкараси-дан кўра, шаҳарнинг ташқарисида кўпроқ аҳоли истиқомат қилади [2:141]. Шунингдек элчи Соҳибқирон бу шаҳарнинг шухратини кўтариб, қўлга киритган мамлакатларидан бу шаҳарга яшаш учун одамларни, айниқса, турли соҳа усталарини кўпроқ олиб келарди, дея маълумот беради [2:143]. Соҳибқирон ўз буюк давлатининг пойтахти Самарқандни дунёнинг энг гўзал шаҳрига айлантириш учун кўп саъй-ҳаракатлар қилган. Машҳур араб муаррихи Ибн Арабшоҳ “Самарқанд дунё шаҳарларининг келинчаги эди”, дея эътироф этган. Муаррихнинг таъкидлашича, Амир Темур Самарқанд атрофидаги қишлоқларни Шарқ мамлакатларининг йирик шаҳарлари номи билан Миср, Бағдод, Шероз, Дамашқ, Султония деб атадики, бу билан ўз пойтахти

мавқеини яна бир бор ошириб кўрсатган [4:8]. XIV асрнинг иккинчи ярми – XV аср бошларида Термиз Амир Темур давлатининг муҳим шаҳарларидан бири эди. Шаҳарнинг Амир Темур даврига оид тавсифи Руи Гонсалес де Клавихо “Кундалиги” да ҳам мавжуд. Унда Термиз шаҳри девор билан ўралмаган, серсув ва атрофи кўплаб боғлардан иборат эканлиги, элчилар ҳар хил нарсалар билан савдо қилаётган гавжум майдон ва кўчалар орқали ўтганлигини тасвирлаб ўтган. Сайёҳ Темурбекнинг асли шаҳри Кешни ҳам тасвирлаб, қуйидаги маълумотларни келтириб ўтган: Кеш катта шаҳар. Шаҳарни боғ-роғлар, қишлоқлар ўраб турарди, атроф кенг адирликдан иборат, кўп аҳолили қишлоқлар, серсув каналлар, катта ариқлар кўриниб туради. ... Шаҳар атрофи бўйлаб чуқур хандақ қазилиб, дарвозаси олдида осма кўприк мавжуд эканлигини таърифлайди [2:110].

Тарихнавис Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида маълумот берилишича, Темур 1378 йилда Кеш шаҳрини қайта қуриб унга Шаҳрисабз (кўклам шаҳар) номини беради. Шаҳарнинг шимолда Китоб (ёки Арк), жанубда Чармгар, шарқда Кунчиқар ва ғарбда Қушхона номли тўрт дарвозаси бўлган. Бу тўрт дарвозани бирлаштирувчи икки кўча шаҳарни бир неча маҳаллани бирлаштирган тўрт даҳага бўлган. Кеш Марказида Чорсу жойлашган [9:48].

Тарихий маълумотларга кўра, Амир Темур 1365–1366 йилнинг қишини Қарши шаҳрида қишлаб, қалъа деворларини мустаҳкамлайди. М.Е.Мас-сон археологик материалларни таҳлил қилиш асосида 1365–1366-йилларда Амир Темур мустаҳкамлаган қалъа, Кебекхон асос солган саройдир, -деган хулосага келган [5:49]. Амир Темур ўша йилги қишда Қарши муҳофаа деворларини таъмирлаб, шаҳарда йирик масжид ҳам барпо этади [6:97]. Амир Темур шу йилнинг ўзидаёқ

маълум даражада ўрганилгани-бу Шаҳрисабздаги Ок сарой ҳисобланади

шаҳарни муҳофаа девори билан ўратади ва бу иш шошилиш ҳолда тугатилади [7:179]. Шу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, ноёб туркий кўлзма “Амир Темур таржимаи ҳоли”-нинг Набижон Хатиф томонидан форсийдан туркийга ўтирилган таржимасида Соҳибқирон тилидан битилган Қарши қалъасининг қурилиши ҳақида қуйидагиларни ўқиш мумкин: “Мен шаҳар (Қарши) атрофида девор қуриш ва мустаҳкамлашга буюрдим: шаҳар ичида кўп чиройли бинолар қурдирдим”... Мен ўз баҳодирларимни Қаршини муҳофаа қилиш учун жойлаштирдим” [8:23].

Манбаларга кўра Амир Темур даврида Моварауннаҳр шаҳарларида камида биттадан мадраса, мактаблар мавжуд бўлиб, уларда малакали мударрислар сабоқ беришган Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот шаҳарларида бундай мадрасалар кўплаб фаолият юритган.

Самарқанд, Шаҳрисабз ва Ҳирот шаҳарлари тузилиши шуни кўрсатадики, темурийлар даврида шаҳарларнинг бурж ва дарвозалари бўлиб, мустаҳкам муҳофаа деворлари билан қуршаб олинган. Ҳар қайси шаҳар ўзининг арки ва ҳисоридан ташкил топиб, унинг марказий қисми, кўчалар кесишган жойида ёпиқ савдо гумбазлари - баъзан эса шунчаки очик чорраҳалар чорсулар воситасида ажралиб турган. Жума масжидлари шаҳар бозори билан ёндош жойлашиб бир марказни ташкил этса, бош мадраса олдидаги майдонлар шаҳарнинг иккинчи бир марказини ифодалаган. Ҳунармандлар, ҳунарманд-чилик касб-корига кўра, аҳолининг табақаларга бўлиниши маҳалла, даҳа

сингари шаҳар қисмларини келтириб чиқарган. Бош кўчалар хунармандчилик ва савдо расталаридан иборат бўлган. Унчалик кенг- бўлмаган кўчалар майдон ва сарҳовузлар воситасида аҳоли юриш ва тўхташ жойларини ташкил этган.

Темурийлар даври шаҳарсозлигида Бухоро, Ҳирот, Марв ва Шаҳрисабз шаҳарларининг тўрт- бурчак тарзда шаклланганлиги Ўрта Осиё кўп асрлик меъморий анъаналарининг давом эттирилганлигидан далолат бериб туради [9:46].

Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Шаҳрисабзда Регистон номли бош майдонлар тузилганлигини эътиборга олинса, бундай майдонлар бошқа катта шаҳарларга ҳам хос эди дея тахмин этиш мумкин.

Муаррихлардан Ҳофизу Абру ва Абдураззоқ Самарқандийлар Шоҳруҳ томонидан Марвнинг қайта бунёд этилганлигини талқин этишади. Бу даврга келиб шаҳар аввалги жойидан бироз (бирор чақиримча) жануброқда, бурунги рабод ерларида қайтадан қад кўтаради. Тўртбурчак шаклидаги 630х695 метрли ҳажмдаги шаҳарининг 44 фасли (ярим минора)си бўлган. Шимолий шарқдаги Жума (эски Туркистон) дарвозасидан бошланувчи кўча шаҳарни қоқ иккига ажратган.

Шунингдек, Шоҳруҳ ва Навоийларнинг Ҳирот шаҳрининг кенгайтирилиши ва ободонлаштири-лишидаги хизматлари ҳақида бир қатор тарихий манбаларда аниқ маълумотлар бериб ўтилган.

Қасрлардан машҳурлари сифатида Самарқанд аркидаги Кўк сарой, Шаҳрисабздаги Оқ сарой, Ҳиротдаги Боғи Шаҳр, Маврадаги Шоҳ саройларини мисол келтириш мумкин. Шуларнинг ичида унча-мунча сақланиб қолгани ва маълум даражада ўрганилгани-бу Шаҳрисабздаги Оқ сарой ҳисобланади.

Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда қурилган карвонсаройлар ҳамда шаҳарлар ташқарисидаги работлар ҳақида кўплаб маълумотлар бор. Аммо уларнинг аксарияти бузилиб кетган. Лекин бу иморатларнинг кўпчилиги тўртбурчакли, олди пештоқли буржлар билан мустаҳкамланган кўринишга эга бўлган[9:49].

Хулоса.

Юқоридаги фикрларни мухтасар қилиб, шунини айтиш ўттиш лозимки, тўрт бурчак кўринишидаги шаҳристоннинг шакли Амир Темур ва Темурийлар даврида ўзгарган бўлсада, уларнинг марказида жойлашган” Чорсу”-бош савдо ўрни ва номи сақланиб қолган. Буни Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Андижон, Наманган, Қўқон ва бошқа шаҳарлар чорсулари мисолида кўриш мумкин. Бундан ташқари, юқоридаги шаҳарларнинг деярли барчасида “Регистон” номли шаҳарнинг бош маъмурий-ижтимоий майдонлари ҳам мавжуд бўлган. Амир Темурнинг Самарқанд ва Тошкентни, Шаҳрисабз ва Қаршини, қолаверса, дунёнинг қанча-қанча йирик шаҳарларини нечоғлик обод этганини ҳаммамиз нафақат ўқиб-эшитганмиз, балки ана шу ободлик ишларида иштирок этган ва асрлар бўйи бунёдкорона меҳнати самараларидан баҳра олиб яшаган аждодларимизнинг фарзандларимиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аҳмедов М. Ўзбекистонда шаҳарсозлик санъатининг шаклланиши // Мозийдан садо. 2013 й. №4 Б. 45.
2. Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур Тарихи (1403-1406). - Тошкент: Ф.Фулум, 2007. Б.141.
3. Термиз 2500. Муаллифлар жамоаси. - Т., 2001. Б.33.
4. Бўриев О. Азиз Авлиёларни эъзозлаган соҳибқирон // Соҳибқирон юлдузи журнали. 2015 й. №4. Б. 8.
5. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи. С.49.
6. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. - Т., 1997. Б.97.
7. Аҳмедов Б. Историко географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Письменные памятники. -Т.: Фан 1985, С.179.
8. Насриддинов Қ. Қарши Регистони. - Т.:Тошкент ислом университети, 2014. Б.23.
9. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. - Т., 1995. Б.45-49.